

DE LPF-KIEZER: RECHTS, CYNISCH OF MODAAL?

Ph. van Praag¹

De razendsnelle opkomst van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) in de aanloop tot de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 blijft veel journalisten en wetenschappers verbazen en bezig houden. Talloze verklaringen zijn voor het succes gegeven, waarbij de speculatie terecht niet werd geschuwd. Een aantal wetenschappers van naam legt sterk de nadruk op het feit dat het om duidelijk herkenbare bevolkingsgroepen zou gaan: laag opgeleide werknemers met een bescheiden inkomen. Zo wijzen de socioloog W. Ultee en cultuursocioloog G. van den Brink erop dat we leven in een nieuwe op kennis gebaseerde klassenmaatschappij, een meritocratie, waarbij grote groepen aan de onderkant van de samenleving geen perspectief meer hebben op doorstroming. Bij deze groepen ontwikkelt zich wrok en ressentiment. Pim Fortuyn zou dit ongenoegen hebben aangeboord.² Bij deze verklaring past ook het benadrukken dat grote groepen zich machteloos voelende kiezers, die in 1998 en eventueel ook eerder niet naar de stembus zijn geweest, nu wel zijn gaan stemmen.

De Volkskrant-journalist K. Kraaijeveld sluit zich hier feitelijk bij aan, alhoewel hij niet zozeer op structurele maatschappelijke ontwikkelingen wijst als wel het falen van de linkse partijen centraal stelt. Hij is van mening dat de linkse elite de 'gewone man' in de armen heeft gejaagd van een populist als Fortuyn. Ter onderbouwing wijst hij op het feit dat liefst 42% van de LPF-stemmers een lbo-opleiding of lagere school heeft gevolgd en qua inkomen 'tot de laagste regionen' behoort.³

Niet iedereen richt zich in zijn verklaring op de laagste sociale groepen, de onderklasse of de achterblijvers. Vóór 15 mei sprak VVD-lijsttrekker H.F. Dijkstal al over de kiezer als verwende diva. *The Economist* sloot zich in haar positief gestemde themanummer over Nederland daar bij aan. De verwende kiezer en consument is op zoek naar spektakel, opwinding en regelmatige verandering. Deze verwende kiezers stemmen uit niet-politieke motieven tegen Paars en met name voor Fortuyn. Er is ook een andere invulling mogelijk van het begrip verwende kiezer. De econoom A. Heertje, daarin bijgevalen door de politicoloog J. de Beus, wijst op een langetermijntrend waarbij het besteedbare inkomen

van de burger gestaag toeneemt, maar de ontevredenheid over de publieke dienstverlening ook groeit. De welvarende burger wordt als consument steeds kritischer over het aanbod van de overheid en gaat zich gedragen als een verwende kiezer.⁴ In deze visie hebben relatief veel welvarende kiezers uit de middengroepen om politiek inhoudelijke redenen Fortuyn gesteund.

Als deze verklaringen geheel of gedeeltelijk juist zouden zijn, zou dat dienen te blijken uit de samenstelling en de motieven van het electoraat dat op 15 mei 2002 LPF heeft gestemd. De eerste te beantwoorden vraag is of er specifieke groepen over- of ondervertegenwoordigd waren in de achterban van Fortuyn. De tweede vraag is of de LPF-kiezer gekarakteriseerd kan worden op basis van zijn politieke motieven en opvattingen.

Herhaaldelijk is betoogd, al ruim vóór de verkiezingen van 15 mei, dat de snelle opkomst van Fortuyn laat zien dat het traditionele links-rechts-schema niet langer geschikt is om de Nederlandse politiek te begrijpen en te analyseren. Het is ongetwijfeld waar dat het gedachtegoed van Fortuyn op sommige punten moeilijk te plaatsen is in dit schema. Enerzijds liet hij zich sterk inspireren door het liberale marktdenken, en was zijn scherpe stellingname tegen de bureaucratie sterk verwant met het beleid van door hem bewonderde rechtse Europese politieke leiders als Thatcher en Berlusconi. Anderzijds nam hij een uitgesproken libertaire positie in bij vraagstukken als (homo-)seksualiteit, drugsgebruik en vrijheid van meningsuiting. Standpunten die veel andere liberaal-conservatieve partijen en politici buiten Nederland niet zullen delen. Door deze ambivalentie was Fortuyn in zekere zin politiek ongrijpbaar. De vraag is echter of zijn achterban – de LPF-kiezers – even moeilijk politiek te plaatsen is.

1. Onderzoeksgegevens

In deze bijdrage zal niet worden ingegaan op structurele, langetermijn ontwikkelingen die ten grondslag zouden kunnen liggen aan de verkiezingsuitslag van 15 mei. De kiezer van de LPF staat centraal. Ingegaan wordt op de vraag hoe de aanhang van eerst Leefbaar Nederland en later de LPF zich vanaf eind mei 2001 ontwikkeld heeft en hoe de aanhang van de LPF op 15 mei 2002 was samengesteld. In welke opzicht gaat het om een dwarsdoorsnee van de Nederlandse bevolking en in welk opzicht zijn bepaalde groepen duidelijk over- of ondervertegenwoordigd? Wat zijn de opvattingen van de LPF-kiezers, en onderscheiden zij zich door bepaalde attitudes van veel andere kiezers, bijvoorbeeld door een hogere mate van politiek cynisme?

Voor deze analyses zal gebruik gemaakt worden van het onderzoek dat vanaf eind mei 2001 door het Nipo in opdracht van de Universiteit van Amsterdam en *de Volkskrant* is verricht. Vier keer is met behulp van het Nipo-telepanel uitgebreid onderzoek gedaan naar de politieke opvattingen van de Nederlanders. Daarnaast zijn enkele keren kleinere metingen verricht. De laatste meting vond plaats in het weekend van 4 en 5 mei, vlak voor de moord op Fortuyn. Direct na de verkiezingen is vastgesteld hoe de leden van het Nipo-telepanel op 15 mei gestemd hebben. Over de eerste drie metingen is in *de Volkskrant* uitgebreid gerapporteerd.⁵ Door de aanslag op Fortuyn is aan de laatste meting alleen op maandag 13 mei nog op beperkte schaal aandacht besteed.

Deze data, die bijna een jaar bestrijken, lenen zich goed voor een analyse van de gestage groei van de aanhang voor Fortuyn. Omdat bij de eerste metingen het aantal kiezers dat van plan was om op Leefbaar Nederland te stemmen nog vrij beperkt was, wordt regelmatig gebruik gemaakt van een grotere groep kiezers: het zogeheten potentieel van Leefbaar Nederland respectievelijk de LPF. Dit is de groep kiezers die aangeeft op Leefbaar Nederland of LPF te stemmen of serieus overweegt dat te doen, in zekere zin kiezers met een sterke sympathie voor de desbetreffende partijen.⁶ Ook bij de groep potentiële kiezers gaat het vaak nog om een vrij kleine groep, hetgeen tot enige voorzichtigheid bij de interpretatie van de data dwingt.

Om de ontwikkeling over de periode van een jaar in beeld te brengen, wordt in de presentatie van de gegevens de LPF vanaf februari 2002 gezien als een voortzetting van Leefbaar Nederland. Feitelijk is dat niet juist, maar gezien het feit dat Fortuyn vanaf september 2001 de publiciteit en de beeldvorming rond Leefbaar Nederland grotendeels heeft gedomineerd en dat hij het grootste deel van de electorale achterban van Leefbaar Nederland mee heeft genomen naar zijn eigen lijst, is dat in dit kader wel gerechtvaardigd.

2. Voorgeschiedenis: het ontstaan van Leefbaar Nederland en de Lijst Pim Fortuyn

Het ontstaan van Leefbaar Nederland en later de LPF is terug te voeren op de opkomst in het midden van de jaren negentig van lokale partijen in een groot aantal plaatsen boven de grote rivieren. Vooral het succes van Leefbaar Hilversum en Leefbaar Utrecht werkte stimulerend. Bij het eerste lustrum van Leefbaar Hilversum op 7 maart in 1999 lanceren de oprichters van deze twee partijen, J. Nagel, H. Westbroek, B. Schnetz en W. van Kooten, het idee om deel te nemen aan de volgende Tweede-Kamerverkiezingen met een lijst Leefbaar Nederland. Het streven naar de oprichting van een landelijke partij krijgt een belang-

rijke impuls als Leefbaar Utrecht bij de vervroegde raadsverkiezingen in Utrecht in november 2000 – noodzakelijk vanwege de annexatie van Vleuten-De Meern – een duidelijke overwinning behaalt en met veertien zetels de grootste partij van de stad wordt.

In een eerste pamflet met 25 voorlopige programmapunten, geschreven door de vier initiatiefnemers, verklaart de partij in oprichting de oude politieke partijen failliet. Een nieuwe partij is nodig om het elan terug te brengen in de politiek. Men wil nadrukkelijk niet met de oude begrippen ‘links’ of ‘rechts’ geassocieerd worden. In het voorlopige programma slaagt men daar gedeeltelijk in. De mix van meer progressieve en meer behoudende punten is in het algemeen niet echt schokkend. Opvallend is vooral de angst om met extreem-rechtse partijen geassocieerd te worden. Leefbaar Nederland wil “alle vormen van racisme en discriminatie op grond van ras, levensbeschouwelijke overtuiging, nationaliteit, afkomst of sekse met kracht bestrijden” en wil de straffen daarvoor verhogen. Wel pleit men voor een ‘plicht tot inburgeren’. Verder heeft het bestuur zich voorgenomen streng toe te zien op het politieke verleden van kandidaat-kamerleden. Een lidmaatschap van bijvoorbeeld de Centrumdemocraten is niet acceptabel, maar men geeft zichzelf niet de bevoegdheid om in te grijpen in de regionale kandidaatstelling.

Duidelijk rechtse standpunten treft men in het voorlopige programma niet aan, tenzij het nadrukkelijke pleidooi voor meer veiligheid en de wens de volledige aftrekbaarheid van de hypotheekrente op de eerste eigen woning te handhaven, als zodanig worden beschouwd. Meer linkse standpunten zijn wel aanwezig, zoals het pleidooi voor de opheffing van de Eerste Kamer, voor de gekozen burgemeester en voor een herbezinning op de privatisering van de nutsbedrijven. In het algemeen ligt in het pamflet een sterke nadruk op de democratisering van het politieke bestel. Populistisch is de partij vooral door de suggestie dat voor veel problemen simpele oplossingen mogelijk zijn; nodig is slechts dat politici niet langer de kop in het zand te steken, taboes doorbreken en de echte problemen gaan onderkennen.⁷ Het populisme uit zich ook in het pleidooi om het aantal ambtenaren met 20 tot 25% te verminderen.

Leefbaar Nederland ziet zichzelf als vernieuwingsbeweging, die van oordeel is dat de gevestigde politiek teveel met de rug naar de toekomst staat. De leus ‘het moet anders, het kan anders’ en het voorlopige programma is vooral gericht op kiezers uit het politieke midden en gematigde kiezers links van het midden. Leefbaar Nederland kan op dat moment gekarakteriseerd worden als een anti-establishment partij met een links-populistisch programma. Eind mei 2001 wordt de stelling ‘Leefbaar Nederland is een welkome aanvulling voor de landelijke politiek’ vooral door kiezers van D66, GroenLinks en de SP onderschreven.⁸

Leefbaar Nederland wil geen politieke splinter worden. De oprichters verkondigen vanaf het begin dat het resultaat in dubbele cijfers dient te worden geschreven – minstens tien zetels –, anders zullen zij zich terugtrekken. Het succes van de landelijke partij staat echter ten tijde van het oprichtingscongres op 10 juni 2001 zeker nog niet vast. Terwijl de leefbaarheidspartijen in Utrecht en Hilversum hun succes in belangrijke mate te danken hebben aan het doorbreken van de consensus onder de plaatselijke politiek-bestuurlijke elite en het politiseren van lokale issues, is het op basis van dit 25-puntenprogramma niet duidelijk met welke landelijk onderwerpen de partij een duidelijk gezicht kan krijgen. Profilering met thema's als de grote instroom van asielzoekers en de problemen rond de multiculturele samenleving lijkt op basis van het voorlopige programma niet erg voor de hand te liggen. Het succes van de nieuwe partij lijkt daarmee vanaf het begin sterk afhankelijk van de nog aan te wijzen lijsttrekker.⁹

Aan de vooravond van het oprichtingscongres van Leefbaar Nederland wordt in de media druk gespeculeerd over de vraag wie de nieuwe lijsttrekker zou kunnen worden. Fortuyn is één van de namen die herhaaldelijk wordt genoemd, maar op het congres wordt slechts de procedure vastgesteld die moet leiden tot de aanwijzing van de lijsttrekker. Begin juni lijken de tien zetels nog ver weg. Twee tot drie zetels geeft het eerste onderzoek aan; wel blijkt op dat moment het potentieel voor de partij al veel groter.¹⁰ Zo'n 11% geeft aan serieus te overwegen op Leefbaar Nederland te stemmen. Na de zomer begint het potentieel langzaam te groeien en vanaf oktober ook het aantal mensen dat werkelijk van plan is om op de partij te stemmen. Dit heeft alles te maken met het optreden van Fortuyn.

Op 20 augustus 2001 kondigt Fortuyn in de televisierubriek 2Vandaag aan dat hij zal meedoen aan de Tweede-Kamerverkiezingen, mogelijk als lijsttrekker van Leefbaar Nederland. Vanaf dit moment is hij bijna dagelijks aanwezig in de media. Op 12 september verschijnt al een eerste analyse in *de Volkskrant* onder de veelzeggende kop: 'de fortuynisering van de media'. De terroristische aanslag op de Twin Towers in New York op 11 september leidt ertoe dat de belangstelling van de media voor de opvattingen van Fortuyn, met name voor zijn opvattingen over de islam en over de multiculturele samenleving, alleen maar groter wordt. Uitspraken als 'Nederland is vol', 'de grenzen dicht' en 'de Islam is een achterlijke godsdienst' zijn goed voor veel aandacht en scherpe kritiek.

Eind september verklaart het bestuur van Leefbaar Nederland dat het congres voorgesteld zal worden Fortuyn als lijsttrekker aan te wijzen. Tevens maakt men bekend dat de lijsttrekker, in strijd met eerdere

voornemens, al op 25 november zal worden gekozen door het congres. Op deze bijeenkomst wordt Fortuyn met een overweldigende meerderheid tot lijsttrekker aangewezen. Zijn aanvaardingsspeech sluit hij saluerend af met de alom bekend geworden uitspraak 'at your service'. In de maanden daarna groeit Leefbaar Nederland onstuimig in de peilingen. Eind januari 2002 geeft het Nipo (via het programma 2Vandaag) vijftien zetels aan de partij, bij Interview (c.q. de 'Politieke Barometer' van Nova) krijgt zij op dat moment twintig zetels en staat de VVD al op een groot verlies.

Het komt tot een breuk tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn naar aanleiding van uitlatingen in *de Volkskrant* op 9 februari 2002. In een interview pleit de lijsttrekker onder andere voor afschaffing 'van dat rare Grondwetsartikel: gij zult niet discrimineren', omdat het de vrijheid van meningsuiting zou inperken.¹¹ Het bestuur van Leefbaar Nederland zet dezelfde dag zijn lijsttrekker aan de kant. Fortuyn besluit daarop met een eigen lijst deel te nemen aan de Tweede-Kamerverkiezingen, de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Al snel blijkt dat dit geen slechte beslissing is. Bij de gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart behaalt Leefbaar Rotterdam onder leiding van Fortuyn een ongekende overwinning met zeventien zetels. De LPF doet het in de peilingen ook zeer goed, terwijl Leefbaar Nederland sterk terugvalt tot minder dan tien zetels.¹² Het hoogtepunt in de peilingen ligt voor de LPF op 20 maart: Nipo/2Vandaag acht de lijst dan goed voor 29 zetels. Interview/Nova peilt de LPF tot aan de Kamerverkiezingen consequent vijf tot zeven zetels lager dan het Nipo; van eind maart tot begin mei fluctueert de lijst bij Nova rond 18 à 19 zetels. De dag voor de verkiezingen, acht dagen na de moord op Fortuyn op 6 mei, komt Interview met een voorspelling van 24 zetels.

De 26 zetels die de LPF op 15 mei haalt, zijn een ongekend succes. Nog nooit is een nieuwe partij met een dergelijk aantal in de Tweede Kamer gekomen. Alle reden om wat dieper in te gaan op het electoraat van de LPF en te analyseren hoe dat zich in de loop der maanden ontwikkeld heeft.

Vanaf de zomer 2001 doet zich een aantal opmerkelijke verschuivingen voor in de achterban van de Leefbaar Nederland en de LPF, verschuivingen die doorgaan tot 15 mei 2002. Ook na de moord op Fortuyn leidt de instroom van nieuwe en de uitstroom van 'oude' kiezers nog tot veranderingen in de samenstelling van het LPF-electoraat.

3. Welke groepen steunden Fortuyn?

Vanaf de eerste meting in mei 2001 zijn drie groepen kiezers steeds enigszins ondervertegenwoordigd in de achterban van Leefbaar Nederland: vrouwen, ouderen en hoogopgeleiden. In de loop der tijd verandert dat slechts in beperkte mate.

De steun van vrouwelijke kiezers voor de twee nieuwe partijen is altijd wat minder geweest dan de steun van mannen; wel loopt de ondervertegenwoordiging van vrouwen langzaam wat terug. In mei 2001 is slechts 39% van het potentieel van Leefbaar Nederland vrouw, in oktober bedraagt dat 40%. Bij de eerste meting van het potentieel van de LPF is het aandeel gestegen tot 41%, uiteindelijk bestaat op 15 mei het LPF-electoraat voor 45% uit vrouwen (zie tabel 1).¹³ Slechts één andere partij, de VVD, kende het laatste decennium een vergelijkbare ondervertegenwoordiging van vrouwen.

Tabel 1. Samenstelling potentieel van Leefbaar Nederland (LN) en de LPF vanaf mei 2001, en LPF-electoraat op 15 mei 2000

	LN-potentieel	LN-potentieel	LPF-potentieel	LPF-potentieel	Alle respondenten	LPF-kiezers
	26-27 mei 2001	6-7 okt. 2001	23-24 feb. 2002	4-5 mei 2002	4-5 mei 2002	15 mei 2002
<i>Aantal respondenten</i>	52	68	121	124	655	73
Geslacht						
% vrouwen	39%	40%	41%	43%	50%	45%
Leeftijd						
T/m 34 jaar	33%	28%	29%	30%	22%	30%
35-54 jaar	35%	41%	30%	32%	47%	32%
Vanaf 55 jaar	33%	31%	41%	32%	32%	38%
Opleiding						
laag = mavo en lager	39%	31%	47%	50%	49%	56%
midden = mbo en havo	40%	41%	40%	33%	28%	27%
hoog = hbo en universiteit	21%	28%	13%	16%	24%	16%

Bron: Nipo-telepanel

Een veel gehoorde stelling is dat de LPF een zeer sterke aantrekkingskracht had op jonge kiezers. Fortuyn zou met zijn extravagante levensstijl, het koketteren met zijn homoseksualiteit en zijn sterke televisieop-

tredens de ‘TMF-generatie’ bijzonder hebben aangesproken. Dit beeld klopt slechts in beperkte mate. De groep 18- tot 34-jarigen is op 15 mei met 30% enigszins oververtegenwoordigd. Het is met name de jongste generatie kiezers (de 18-24 jarigen) die daar verantwoordelijk voor is. Hier is echter niet alleen sprake van een Fortuyn-effect. In mei 2001 was deze leeftijdsgroep ook al enigszins oververtegenwoordigd in het potentieel van Leefbaar Nederland. Hierbij speelt waarschijnlijk ook mee dat electorale bewegingen onder alle kiezers, zich vaak onder de jongste kiezers in sterkere mate voordoen. Het gebrek aan enige binding met politieke partijen draagt hier aan bij.

Oudere kiezers – vanaf 55 jaar – zijn in redelijk groten getale aanwezig in de achterban van de LPF. Binnen deze grote groep is de generatie van 65-plussers wel enigszins ondervertegenwoordigd. Het beeld dat vooral het werkende deel van de kiezers Fortuyn heeft gesteund, blijkt niet uit de leeftijdsopbouw van het LPF-electoraat.

Op de verkiezingsdag bleek de groep hoogopgeleiden (HBO en academisch onderwijs) zich minder wat aangetrokken te voelen tot de LPF. Slechts 16% van de achterban was hoogopgeleid, terwijl het electoraat voor ongeveer 25% uit hoogopgeleiden bestaat. Bij de start van Leefbaar Nederland zijn de hoogopgeleiden nauwelijks ondervertegenwoordigd met 21%; in oktober is hun aantal nog enigszins gestegen. Als Fortuyn in februari 2002 met zijn eigen lijst komt, verandert dat. In die maand zakt het aandeel hoogopgeleiden onder de potentiële kiezers van de LPF tot 13%, om daarna weer enigszins te stijgen naar 16%. Tegenover deze ondervertegenwoordiging van hoogopgeleiden bij het LPF staat een oververtegenwoordiging van laagopgeleiden, een oververtegenwoordiging die de laatste maanden blijft toenemen. Het uitgebreide telefonische onderzoek op 15 mei van Interview*NSS geeft een qua omvang vergelijkbare onder- en oververtegenwoordiging van hoog en laag opgeleide kiezers.

Als we naar het inkomen kijken van de LPF-kiezers, komt een enigszins vergelijkbare ontwikkeling naar voren (zie tabel 2). Alhoewel het om relatief kleine groepen kiezers gaat, geven de cijfers toch een aanwijzing dat de inkomensgroepen met een jaarinkomen van meer dan 63.000 gulden (ruim boven modaal) door Fortuyn wat minder werden aangesproken. Hun aandeel neemt langzaam af, een trend die de laatste twee weken voor 15 mei heeft doorgezet.¹⁴ Ondanks deze lichte verschuivingen blijkt in de eerste plaats uit deze gegevens dat Fortuyn ruime steun kreeg uit alle inkomensgroepen.

Tabel 2. Steun voor Leefbaar Nederland (LN) en de LPF in de verschillende inkomensgroepen

	LN- potentieel	LPF- potentieel	LPF- potentieel	Alle res- pondenten	LPF- kiezers
	26-27 mei 2001	23-24 feb. 2002	4-5 mei 2002	4-5 mei 2002	15 mei 2002
<i>Aantal res- pondenten</i>	52	121	124	788	92
tot 51.000	23%	32%	33%	36%	41%
51.000- 63.000	10%	12%	16%	14%	14%
63.000- 99.000	40%	36%	33%	32%	29%
Vanaf 99.000	27%	20%	18%	17%	16%

Bron: Nipo-telepanel

Kiezers die zichzelf als kerkelijk beschouwen, zijn vanaf het begin van Leefbaar Nederland enigszins ondervertegenwoordigd. Ook op 15 mei is dat het geval. Opmerkelijk is dat niet, gezien het feit dat dit zich bij alle seculiere partijen voordoet.

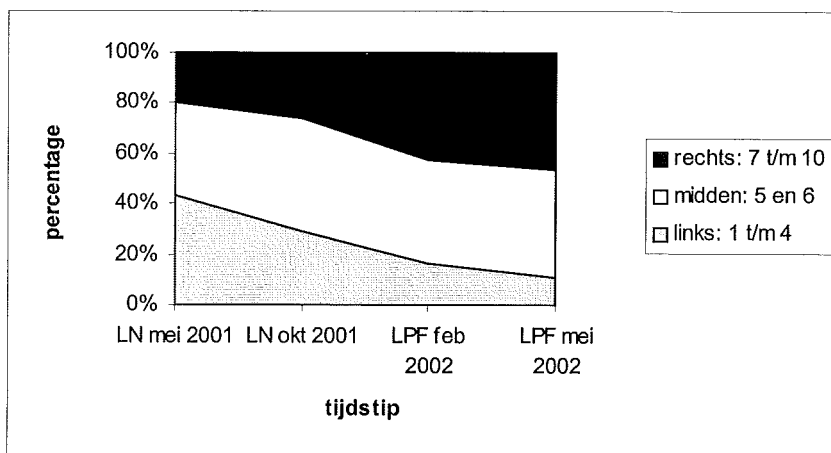
Op basis van deze gegevens kan de LPF zeker niet omschreven worden als een partij die laagopgeleid Nederland of de 'onderklasse' mobiliseert. Kiezers met een gering inkomen en laag opgeleide kiezers zijn in ruime mate aanwezig in het LPF-electoraat, maar er is slechts sprake van een geringe oververtegenwoordiging van deze groepen. Het LPF-electoraat is in de eerste plaats een redelijke representatieve afspiegeling van de Nederlandse bevolking.

4. Politieke achtergrond LPF-kiezers

In de periode van een jaar is de electoale steun voor Leefbaar Nederland respectievelijk de LPF sterk gegroeid, en is de achterban qua sociologische kenmerken enigszins van samenstelling gewijzigd. Veel groter zijn de veranderingen als men kijkt naar de politieke opvattingen van de potentiële kiezers. In mei 2001 komt de steun voor Leefbaar Nederland voor de helft van kiezers die in 1998 op een linkse partij hebben gestemd. Op dat moment komt slechts een kwart van het Leefbaar Nederland-potentieel van voormalige CDA- en VVD-kiezers. De overigen hebben niet gestemd, of weten niet meer wat ze hebben gestemd. Met de komst van Fortuyn als lijsttrekker wordt Leefbaar Nederland minder aantrekkelijk voor (gematigd) linkse kiezers. Vooral het aantal voorma-

lige VVD-stemmers groeit daarna gestaag – van 11% in mei 2001 (LN) tot 34% in mei 2002 (LPF). Op verkiezingsdag bestaat de aanhang van de LPF voor eenderde uit voormalige VVD-kiezers, voor 28% uit oudkiezers van de (gematigd) linkse partijen, voor 7% uit gewezen CDA-kiezers en voor 5% uit kiezers op de overige partijen. Ruim 27% van de LPF-kiezers heeft vier jaar geleden niet gestemd of mocht nog niet stemmen. Bij de andere grote partijen lag dat percentage tussen de 11 en de 17%.¹⁵

Figuur 1. Zelfplaatsing potentiële kiezers Leefbaar Nederland (LN) en LPF op een tienpunts links-rechtsschaal, mei 2001 – mei 2002

Bron: Nipo-telepanel

Deze verandering in de politieke samenstelling van het potentiële electoraat van Leefbaar Nederland en de LPF komt ook duidelijk tot uiting als men kijkt naar de plaats die potentiële kiezers van deze partijen zichzelf geven op een tienpunts links-rechtsschaal (zie figuur 1). Het aantal potentiële kiezers dat zichzelf als rechts beschouwt bedraagt in mei 2001 slechts 20%, waarna het aantal gestaag stijgt tot 46% begin mei 2002. Het aantal kiezers links van het midden daalt daarentegen sterk, van 43% in mei 2001 tot nog maar 11% een jaar later. Kiezers rechts van het midden zijn daarmee duidelijk oververtegenwoordigd in de aanhang, het percentage kiezers uit het politieke midden is conform het landelijke beeld en de linkse kiezers zijn duidelijk ondervertegenwoordigd. De potentiële LPF-kiezers zijn begin mei 2002 gemiddeld ook wat rechtser dan de potentiële VVD-kiezers.

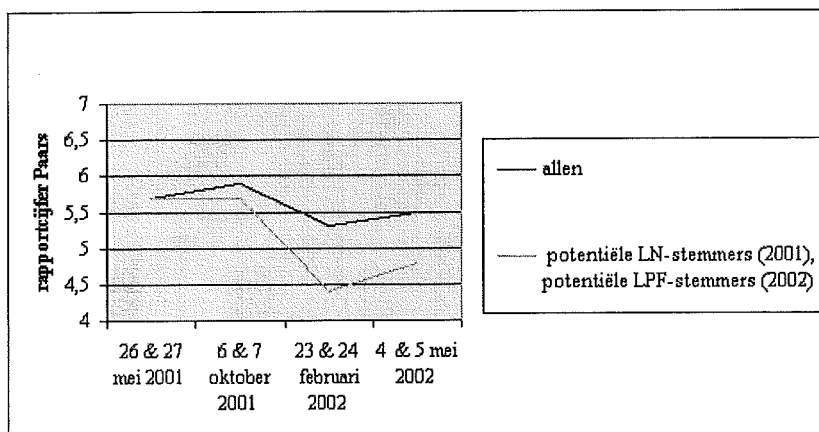
De breuk tussen Fortuyn en Leefbaar Nederland op 9 februari 2002 heeft de verandering in de samenstelling van de achterban versterkt. De vrij kleine groep potentiële kiezers die de Leefbaar Nederland trouw blijft, kent in februari en begin mei in vergelijking met de LPF wat meer linkse kiezers en kiezers uit het politieke midden.

In de ogen van de Nederlandse kiezer is de LPF in mei 2002 duidelijk een rechtse partij. Op een tienpuntsschaal plaatst men de LPF gemiddeld op 7.2, rechts van de VVD (6.6) en het CDA (6.0). Bij de eerste meting een jaar eerder werd Leefbaar Nederland daarentegen nog gezien als een partij die zich iets links van het midden positioneerde met een score van 4.6.

5. Beleidsprioriteiten

Het lijkt voor de hand te liggen dat de kiezers van de LPF een negatievere waardering hebben voor het beleid van het tweede Paarse kabinet dan de overige kiezers. Als we naar de ontwikkeling van de waardering voor Paars kijken klopt dat beeld voor mei 2002, maar op eerdere meetmomenten blijkt daar minder van (zie figuur 2).

Figuur 2. Waardering Paars, mei 2001 – mei 2002

Bron: Nipo-telepanel

In mei 2001 geven alle kiezers het tweede kabinet-Kok een magere 5.7; de sympathisanten van Leefbaar Nederland wijken daar niet van af. Kiezers van CDA en SP geven op dat moment daarentegen wel een cijfer dat ongeveer een half punt lager ligt. De waardering van Paars onder alle kiezers ligt overigens op dat moment een heel punt lager dan

vier jaar eerder. In de aanloop naar de verkiezingen van mei 1998 fluctueerde het rapportcijfer tussen 6,5 en 7.

De ontwikkeling vanaf de zomer van 2001 is opmerkelijk. Terwijl de waardering voor Paars onder alle kiezers schommelt maar wel een licht dalende tendens vertoont, loopt de waardering onder de aanhangers van Fortuyn veel sterker terug – de laagste waardering wordt in februari gegeven. Deze ontwikkeling wijst erop dat Leefbaar Nederland vanaf oktober 2001 onder Fortuyn vooral kiezers weet te trekken die ontevreden zijn over Paars. De cijfers wijzen overigens niet op een fundamentele omslag bij alle kiezers in de waardering voor Paars. De sterkste daling in de beoordeling van het tweede kabinet-Kok heeft zich niet het laatste jaar voorgedaan, maar in de eerste drie jaar na zijn aantreden in augustus 1998. Leefbaar Nederland en Fortuyn hebben blijkbaar een al langer sluimerend ongenoegen over het tweede Paarse kabinet weten te mobiliseren.

Tabel 3. Twee belangrijkste beleidsterreinen volgens de potentiële kiezers van Leefbaar Nederland (LN) en de LPF

	6-7 okt. 2001	23-24 feb. 2002	4-5 mei 2002
	LN	LPF	LPF
<i>Aantal respondenten</i>	68	121	143
Criminaliteit en onveiligheid bestrijden	57%	62%	67%
Strenger toelatingsbeleid asielzoekers	17%	52%	46%
Kwaliteit gezondheidszorg verhogen	21%	22%	29%
Normen en waarden herstellen	17%	15%	15%
Kwaliteit onderwijs verhogen	9%	11%	8%
Opkomen voor sociaal zwakkeren	-	4%	4%
Prijsstijgingen tegengaan	3%	5%	6%
Gezonde overheidsfinanciën	9%	3%	4%
Economische groei stimuleren	14%	5%	7%
Terrorisme bestrijden	22%	5%	3%
Milieuvontreiniging bestrijden	7%	3%	1%
Aantal WAO'ers terugdringen	0%	3%	1%
Inspraak van burgers vergroten	3%	4%	4%
Belastingverlaging	3%	3%	3%

Bron: Nipo-telepanel

Als we de aandacht richten op de vraag voor welke beleidsterreinen volgens de respondenten de nationale politieke zich vooral moet inzetten, wordt duidelijk waar dat sluimerende ongenoegen zich op concentreert. Vanaf de eerste meting in oktober geven de sympathisanten van Leefbaar Nederland aan dat de bestrijding van de criminaliteit en onveiligheid voor hun de absolute prioriteit geniet: 57% noemt dit als belangrijkste of één na belangrijkste beleidsterrein (zie tabel 3). Zij scoren daarmee boven het landelijke gemiddelde van 43%. Maar daarin staat de aanhang van Leefbaar Nederland niet alleen; ook de kiezers van VVD en CDA doen dat. Slechts de kiezers van GroenLinks en de SP hechten aan dit beleidsterrein relatief weinig waarde. In mei 2002 is dit beeld rond het thema veiligheid niet veranderd. LPF-kiezers verschillen qua prioriteitstelling niet duidelijk van VVD-kiezers en slechts in beperkte mate van CDA-kiezers (zie tabel 4).

Tabel 4. Twee belangrijkste beleidsterreinen naar voorgenomen stemgedrag op 4 en 5 mei 2002

	Allen	LPF	VVD	CDA	D66	PvdA	GL	SP
<i>Aantal respondenten</i>	788	82	118	168	51	125	62	55
Criminaliteit en onveiligheid bestrijden	53%	65%	67%	58%	45%	50%	26%	38%
Kwaliteit gezondheidszorg verhogen	38%	38%	28%	44%	43%	41%	44%	44%
Strenger toelatingsbeleid asielzoekers	21%	44%	27%	22%	4%	14%	3%	15%
Normen en waarden herstellen	21%	10%	19%	23%	27%	20%	18%	22%
Kwaliteit onderwijs verhogen	15%	4%	12%	13%	25%	16%	32%	25%
Opkomen voor sociaal zwakkeren	10%	5%	2%	8%	8%	12%	26%	22%
Prijsstijgingen tegengaan	8%	7%	5%	6%	8%	8%	8%	15%
Gezonde overheidsfinanciën	7%	4%	8%	5%	20%	7%	10%	4%
Economische groei stimuleren	6%	3%	14%	4%	6%	10%	5%	4%
Terrorisme bestrijden	4%	4%	3%	5%	0%	7%	2%	0%
Milieuverontreiniging bestrijden	4%	4%	3%	1%	0%	2%	18%	2%
Aantal WAO'ers terugdringen	3%	1%	4%	4%	0%	3%	3%	2%
Inspraak van burgers vergroten	3%	6%	2%	3%	2%	0%	0%	4%

Het meest opmerkelijk zijn de veranderingen met betrekking tot het asielbeleid. In oktober 2001 hechten de potentiële Leefbaar Nederland-kiezers met 17% nauwelijks meer belang aan het strenger maken van het toelatingsbeleid van asielzoekers dan de rest van de Nederlanders. Ruim vier maanden later geeft de LPF-aanhang aanzienlijk meer prioriteit aan dit onderwerp, waarmee men zich scherp van de rest van de kiezers onderscheidt (zie tabel 3). De kiezers van de LPF op 15 mei onderscheiden zich met een score van 44% met name op dit punt van de kiezers van andere partijen, ook van de VVD-kiezers (zie tabel 4). Bezwaren tegen het toelatingsbeleid van asielzoekers lijken het meest kenmerkend te zijn voor de inhoudelijke overwegingen van de LPF-kiezer. De kwaliteit van de gezondheidszorg houdt de LPF-kiezer wel bezig maar niet meer dan andere kiezers, terwijl andere beleidspunten die door Fortuyn werden gerangschikt onder de 'puinhopen van Paars' helemaal geen prioriteit krijgen, zoals bijvoorbeeld de 'kwaliteit van het onderwijs', 'filebestrijding' of het 'aantal WAO'ers terugdringen'. De beleidsvoorkeuren van de LPF-kiezers geven weinig aanknopingspunten voor de stelling dat het gebrek aan kwaliteit van de publieke sector hun belangrijkste stemmotief is geweest. Opvallend is ook dat de LPF-kiezer minder waarde hechten aan het herstel van normen en waarden dan de overige kiezers (zie tabel 4).

6. Cynisme en zelfvertrouwen

In een vergelijkend onderzoek naar het functioneren van dertien democratische stelsels bleek enkele jaren geleden dat Nederland het enige land is waar het vertrouwen in politici de afgelopen decennia niet is gedaald. Bovendien was Nederland, samen met enkele andere kleine landen, één van de weinige waar het vertrouwen in het parlement is toegenomen. Het Sociaal Cultureel Planbureau heeft op basis van de Eurobarometer-gegevens gerapporteerd dat in het voorjaar van 1999 het vertrouwen in instituties als het parlement, de regering, overheidsinstellingen, de politie en politieke partijen in Nederland aanzienlijk hoger ligt dan in de meeste andere Europese landen.¹⁶

Niet alleen hebben Nederlanders relatief veel vertrouwen in de belangrijkste politieke instituties, uit de gegevens van het bij elke Tweede-Kamerverkiezing uitgevoerde Nationale Kiezersonderzoek (NKO) blijkt ook dat het politiek zelfvertrouwen van de burger in de jaren zeventig is gestegen en zich daarna stabiliseerde op het hogere niveau. Bovendien blijkt dat er in Nederland tot 1998 geen sprake is van stijgend politiek cynisme.¹⁷

Het jaar 2002 laat echter een geheel ander beeld zien. Half maart en eind mei zijn de drie standaardstellingen die in het NKO gebruikt worden om cynisme vast te stellen, voorgelegd aan het Nipo-telepanel. Deze drie stellingen over politiek cynisme luiden:

1. Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken.
2. Ministers en staatssecretarissen zijn vooral uit op hun eigen belang.
3. Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden.

In mei zijn bovendien ook de vier standaardvragen over politiek zelfvertrouwen opgenomen.¹⁸ Als we naar de resultaten voor alle respondenten kijken, blijkt dat het politieke zelfvertrouwen van de burger stabiel is: er is nog steeds sprake een gemiddelde score van ongeveer 2.5 op een vierpuntsschaal.

Ten aanzien van het politiek cynisme is er echter een duidelijke toename zichtbaar van gemiddeld 1.54 in 1998 naar 1.96 in mei 2002 op een driepuntsschaal. Vooral met de tweede en de derde vraag wordt in veel grotere mate ingestemd dan in 1998. De eerste stelling werd ook in het verleden al door 80 tot 90% van de respondenten onderschreven; de tweede en derde stelling worden nu door respectievelijk 50 en 60% van de ondervraagden onderschreven, een stijging met 15 tot 20%.

In 1998 kon minder dan de helft (46%) van de kiezers als cynisch kon worden betiteld (een score van 2 of 3 op de driepuntsschaal); in 2002 is dat aantal gestegen tot 67%. Alhoewel voor het NKO op een andere wijze wordt geënquêteerd dan voor het Nipo-telepanel, lijkt het niet waarschijnlijk dat deze sterke stijging verklaard kan worden uit de andere wijze van datavergaring.¹⁹

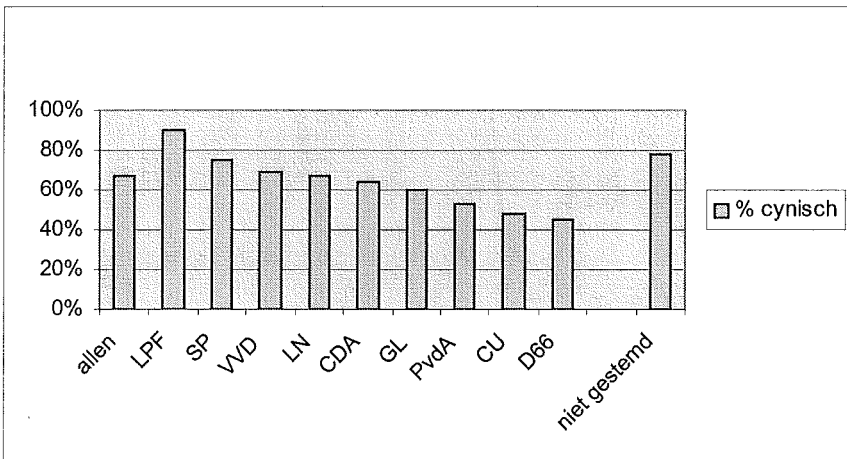
De moord op Fortuyn vond plaats tussen de eerste en de tweede meting van het politiek cynisme. Ondanks de heftige emoties die de moord oproep, de ongekende media-aandacht en het stopzetten van de officiële campagne, veranderde de gemiddelde cynismescore niet tussen maart en eind mei. De sterke stijging had al plaats gevonden vóór maart 2002. Het is op basis van deze gegevens niet mogelijk om aan te geven wanneer deze sterke stijging zich voordeed en en wat de achtergrond ervan is. Er kan natuurlijk gespeculeerd worden over de vraag of de vuurwerkcramp in Enschede, de oudejaarsbrand in Volendam, de groeiende wachtlijsten in de gezondheidszorg, de problemen bij spoorwegen en talloze andere kleine en grote incidenten veel burgers tot de overtuiging hebben gebracht dat politici primair met hun eigen belang bezig zijn.

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 was er in het algemeen geen helder verband tussen cynisme en partijvoorkeur. De kiezers van het

CDA scoorden met 1.67 iets hoger dan het landelijke gemiddelde van 1.54, het electoraat van de SP en de niet-kiezers nog wat hoger met respectievelijk 1.89 en 1.87. In 2002 is het verband tussen de individuele cynismescore en de individuele partijvoorkeur veel duidelijker aanwezig. LPF-kiezers zitten met een gemiddelde van 2.53 ver boven het gemiddelde van 1.96 van alle kiezers. Terwijl 67% van alle kiezers cynisch is, bedraagt het aandeel cynici onder de LPF-kiezers 90% (zie figuur 3). Ook onder de thuisblijvers zitten zeer veel cynisch ingesteld burgers. Aan de andere kant telt D66 slechts 45% cynici onder zijn aanhang.

Anders dan het politiek cynisme is het politiek zelfvertrouwen onder de LPF-kiezers laag: met een gemiddelde van 1.62 zitten zij ver onder het gemiddelde van alle kiezers. Politiek cynisme en politiek zelfvertrouwen hebben beide een significante maar zwakke correlatie met het stemgedrag op de LPF (0.22 en -0.23). Beide factoren correleren niet of nauwelijks met het stemgedrag op andere partijen. Als we niet naar stemgedrag kijken maar naar het verband tussen de stemkans op de LPF en de politiek cynisme, is het verband nog iets sterker.

Figuur 3. Cynische kiezers per partij (in %)

Bron: Nipo-telepanel

In het algemeen is er geen verband tussen cynisme en leeftijd. Wel blijkt dat jonge kiezers (jonger dan 35 jaar) die hoog scoren op de cynismeschaal, vaker op de LPF stemmen dan cynische oudere kiezers. Het verband tussen politiek cynisme en de voorkeur voor de LPF blijkt ook als men de kiezers in drie groepen indeelt: niet-cynische kiezers

(score 0 of 1 op de driepuntsschaal), cynische kiezers (score 2) en zeer cynische kiezers (score 3). Terwijl van de niet-cynische kiezer 4% LPF stemt, stemt 11% van de cynische kiezers LPF en maar liefst 19% van de zeer cynische kiezers. Hoe cynischer de kiezer, hoe groter de kans dat hij op de LPF stemt (zie tabel 5). Een vergelijkbaar, maar minder sterk patroon is zichtbaar bij SP-kiezers en de niet-kiezers. Bij partijen als PvdA en D66 daarentegen geldt dat hoe minder cynisch de kiezer is, des te groter de kans is dat men op één van deze partijen stemt.

Tabel 5. Stemgedrag van niet-cynische, cynische en zeer cynische respondenten, mei 2002

	Niet-cynische respondenten	cynische respondenten	zeer cynische respondenten
<i>Aantal</i>	218	161	276
PvdA	23%	14%	12%
VVD	16%	22%	15%
CDA	22%	21%	19%
D66	10%	4%	4%
GroenLinks	10%	11%	5%
SP	5%	6%	9%
ChristenUnie	6%	0%	4%
Leefbaar Nederland	1%	2%	1%
Lijst Pim Fortuyn	4%	11%	19%
andere partij	1%	3%	1%
niet gestemd	3%	6%	10%

Bron: Nipo-telepanel

Fortuyn is erin geslaagd vooral veel cynische kiezers te mobiliseren; op niet-cynische kiezers had hij een veel geringere aantrekkingskracht. Dat blijkt ook uit het feit dat de voormalige VVD- en PvdA-kiezers die nu voor de LPF hebben gekozen, aanzienlijk cynischer zijn dan de kiezers die hun partij van 1998 trouw zijn gebleven.

7. Conclusie

Het electoraat van de LPF verschilt qua samenstelling niet of nauwelijks van de Nederlandse bevolking: iets minder vaak vrouw dan man en iets minder hoog opgeleid dan de gemiddelde Nederlander maar erg groot zijn de verschillen niet. Verklaringen voor het succes van Fortuyn die benadrukken dat hij een specifieke, op basis van sociologische kenmerken te omschrijven groep heeft gemobiliseerd, vinden dan ook geen

steun in bovenstaande analyse. Het gaat niet om een onderklasse, of om een groep die de mogelijkheden tot opwaartse mobiliteit geblokkeerd ziet in onze kennismaatschappij. Er zijn ook bijzonder weinig aanwijzingen dat het primair de verwende middenklasse kiezer is die Fortuyn gesteund heeft. Het toegenomen cynisme en het feit dat cynici sterk oververtegenwoordigd zijn in het LPF-electoraat, kunnen erop wijzen dat wrok en onvrede een rol heeft gespeeld, maar het is dan onvrede die niet specifiek door één bevolkingsgroep gedragen wordt.

De belangrijkste onderscheidende kenmerken van de LPF-kiezers zijn te vinden als gekeken wordt naar hun politieke opvattingen: wat rechtser dan de gemiddelde Nederlander, negatiever over het tweede Paarse kabinet, en veel waarde hechtend aan het terugdringen van het aantal asielzoekers. De cynische achterban van de LPF heeft zich primair laten leiden door de standpunten van Fortuyn over de multiculturele samenleving. Ongenoegen over de kwaliteit van de publieke sector – de ‘puinhopen van Paars’ – is niet de drijfveer geweest om op de LPF te stemmen. Fortuyn is erin geslaagd een electorale coalitie van verschillende bevolkingsgroepen te smeden die verenigd worden door hun politiek cynisme, en hun opvattingen over veiligheid en de multiculturele samenleving.²⁰ Een deel van die coalitie bestaat uit kiezers uit de middenklasse die het in materieel opzicht onder Paars zeer goed is gegaan. Juist daardoor zouden zij zich in hun stemgedrag door niet-materiële opvattingen hebben laten leiden.

Belangrijke politici en sympathisanten van de LPF zien de eigen partij als een rechtse partij. Als we naar het electoraat van de LPF kijken, moeten we inderdaad concluderen dat rechtse opvattingen het meest kenmerkend zijn voor deze electorale coalitie. Het ziet ernaar uit dat de LPF onder leiding van lijsttrekker H.P.A. Nawijn zal proberen zich te profileren op de thema's veiligheid en integratie, om daarmee een deel van de LPF-kiezers vast te houden. Als de partij daar bij de verkiezingen van 22 januari 2003 in slaagt, krijgen CDA en VVD voor langere tijd een electorale concurrent aan hun rechterzijde. Dat zal blijvend van invloed kunnen zijn op de politieke krachtsverhoudingen in Nederland.

noten

¹ De auteur dankt Maud Adriaansen voor talloze ondersteunende analyses en adviezen.

² *NRC Handelsblad*, 18 juli 2002.

³ *De Volkskrant*, 22 juni 2002.

⁴ *NRC Handelsblad*, 8 augustus 2002.

⁵ Zie *de Volkskrant* van 9 juni en 20 oktober 2001, 2 maart 2002.

⁶ In elke meting is de respondenten gevraagd aan te geven wat de kans is eens op een partij te stemmen, de zogeheten ‘stemkansvraag’. Respondenten die een 7, 8, 9 of 10 aan een partij geven, worden tot het potentieel van de partij gerekend. Het potentieel van een partij kan in meerdere of mindere mate overlappen met dat van een andere partij. Daardoor is het geschikt om de electorale concurrentieverhoudingen tussen partijen te onderzoeken.

⁷ Twee kenmerken zijn karakteristiek voor het populisme: 1. Verzet tegen de heersende politieke elite, met name de gevestigde partijen. De centrale tegenstelling is wij, de meerderheid van het volk tegen zij, de heersende politieke elite met haar bondgenoten. 2. Groot vertrouwen in het *gezonde verstand* van de gewone mensen. De algemene onderliggende filosofie luidt dat als de politieke elite beter zou luisteren naar de opvattingen van de *gewone man*, naar de oplossingen die hij voor veel problemen ziet, het een stuk beter zou gaan met de maatschappij. Er zijn voor veel maatschappelijke problemen simpele en effectieve oplossingen mogelijk, waar de politieke elite niet aan wil. De elite laat zich daarbij ofwel leiden door minachting voor de gewone man, of door haar eigen particuliere belangen. Het *linkse populisme* heeft een vrij optimistisch mensbeeld, wil de burger bevrijden van onderdrukkende structuren en hem nieuwe instrumenten geven. De autonomie en de ontplooiing van de individuele burger staan nadrukkelijk centraal. *Rechts populisme* heeft een veel pessimistischer mensbeeld. De burger moet beschermd worden – tegen de staat, tegen de ambtenaren, maar ook tegen talloze andere bedreigingen, met name ook tegen criminaliteit en tegen de instroom van minderheden, die de leefwijze en cultuur van de autochtonen bedreigen. Zie onder anderen. M. Elchardus, ‘Moet populisme omarmd worden als politieke vernieuwing’, in: *Socialisme en democratie*, 58 (2001), nr. 6, 258-264.

⁸ Zie ook het verslag van de eerste meting in *de Volkskrant*, 9 juni 2001.

⁹ Zie mijn analyse en conclusie in *de Helling*, voorjaar 2001, p. 13-15.

¹⁰ *De Volkskrant*, 9 juni 2001.

¹¹ *De Volkskrant*, 9 februari 2002.

¹² In de wekelijkse cijfers van het Nipo was na 9 februari 2002 al snel duidelijk dat Leefbaar Nederland in hoog tempo leegliep; in de wekelijkse cijfers van Interview (en de politieke barometer van Nova) werd dat veel langzamer zichtbaar. Dit heeft te maken met de wijze van enquêteren. Nipo presenteert de leden van zijn panel wekelijks via het computerscherm een lijst met partijnamen en vraagt op welke partij ze zouden stemmen als er die dag verkiezingen zouden zijn. Zodra bekend was dat Fortuyn met een eigen lijst ging mee doen aan de verkiezingen, is zijn naam toegevoegd aan de bestaande lijst. Interview enquêteert

telefonisch en vraagt de respondenten eveneens wat ze zouden stemmen als er die dag verkiezingen zouden zijn. De respondenten dienen dan spontaan een partij te noemen. Doordat grote groepen kiezers het politieke nieuws niet op de voet volgen, duurt het veel langer voordat respondenten 'spontaan' gaan aangeven dat ze van plan zijn LPF te stemmen in plaats van Leefbaar Nederland.

¹³ Uit het uitgebreide telefonische onderzoek dat Interview*NSS heeft uitgevoerd op 15 mei 2002 in opdracht van NOS en ANP blijkt dat 46% van de LPF kiezers vrouw is.

¹⁴ In de *exit poll* van Interview*NSS is deze ondervertegenwoordiging van de hogere inkomensgroepen minder duidelijk te zien.

¹⁵ Cijfers ontleend aan het Interview*NSS onderzoek van 15 mei 2002.

¹⁶ Zie onder andere S.J. Pharr en R.D. Putnam, eds., *Disaffected Democracies, what's troubling the trilateral countries?*, Princeton, 2000, 13-21; en *Nederland in Europa. Sociaal en Cultureel Rapport 2000*, Den Haag, 2000, met name 144-146.

¹⁷ Zie voor de ontwikkeling van het politiek zelfvertrouwen: K. Aarts en J. Thomassen, 'Belangstelling voor politiek en politiek zelfvertrouwen', in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk, red., *Politieke veranderingen in Nederland, 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Den Haag, 2000, 35-55. Zie voor de ontwikkelingen rond politiek cynisme K. Brants en H. van Kempen, 'The ambivalent watchdog', in: E. Neveu en R. Kuhn, eds., *Political Journalism*, London; en G. Irwin en J. van Holsteyn, 'De kloof tussen burger en bestuur', in: J. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Democratie in verval?*, Amsterdam, 2002, met name 42-45.

¹⁸ De vier vragen over politiek zelfvertrouwen luiden:

1. Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.
2. Politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.
3. Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.
4. Er stemmen zoveel mensen bij de verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet.

¹⁹ In het NKO worden de vragen mondeling gesteld door een enquêteur of enquêtrice, in het Nipo-telepanel krijgt de respondent ze op het scherm. De eerste methode levert meer sociaal wenselijke antwoorden op dan de tweede. De sterke stijging van het politiek cynisme kan hiermee slechts zeer ten dele verklaard worden. Uit een eerste analyse van de eind oktober 2002 beschikbaar gekomen data van het NKO 2002 komt eveneens een stijging naar voren, maar iets minder sterk tot een

gemiddelde score van 1.72.

²⁰ Deze coalitie werd door J. de Beus eind mei 2002 op een college voor studenten politicologie al aangeduid als de ‘Nederland-is-vol’-coalitie.